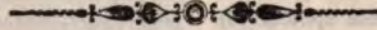

Series secunda.

LIBRI MORALES

POST SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM
SCRIPTI.

DE VELANDIS VIRGINIBUS.

DE JEJUNIIS.

DE EXHORTATIONE CASTITATIS.

DE PUDICITIA.

DE MONOGAMIA.

DE PALLIO.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

LIBER DE VIRGINIBUS VELANDIS.

Prooemium.

Nullus fere est inter omnes Tertulliani montanisticus liber, in quo majorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa novitatis, quam tractatus *de Velandis Virginibus*; hinc inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse merito creditur. Arbitratur quidem perdoctus Remigijs Ceillierus librum *de Velandis Virginibus* omnium novissimum esse, quia in nullo alio opere, nequidem in libro *de corona*, ubi cap. 14 ipsa materia ibi pertractata id exegisse videtur, illum citat Tertullianus. Verum hæc conjectura nihil probat, eo quod liber *de Corona* ante hunc *de Velandis Virginibus* exaratus fuit, in aliis autem operibus hunc allegandi quampiam occasionem habuisse Tertullianum haud perspicimus; sed ut ut hæc sint, evidens saltem est, hoc opusculum in schismate scriptum fuisse; siquidem Montani genium nimis aperte sapit; mox enim cap. 1, ait: *Justitia primo fuit in rudimentis; dehinc per legem et prophetas promovit in infantiam; dehinc per Evangelium effervuit in juventutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatem.* Occasionem hunc exarandi libellum Tertulliano dedit consuetudo ecclesiarum quarundam tum Occidentis, tum plurium aliarum Græciæ seu Orientis virgines in Ecclesia velandi, cum

e contra in Africana ecclesia pleræque virgines christiana: aperto capite incederent. Quare in hoc libro contra patriæ suæ morem, in qua solæ nuptæ velabantur, ostendit, eum contra veritatem præscribere non posse, quod quidem juxta adnotationem Cl. Dupinii verum est cum agitur de dogmate, non vero cum de disciplina parvi momenti. LUMP.

ARGUMENTUM. — *Tertullianus, ob quamdam, ut videtur, cum græcis disputationem de virginibus velandis, convitiis exceptus, et pro hæretico exagitatus, in suos insectatores, consuetudinem jactitantes, ab initio invehitur, declamatque veritati consuetudinem præscribere non posse.*

Hinc asserit consuetudinem virgines velandi esse meliorem, nec in Scriptura sacra reprobata, imo ab Apostolo commendatam, disciplina Ecclesiæ confirmatam, multis sanctorum exemplis suffultam, ipsismet virginum haud velatarum periculis sancitam. EDD.

CAPUT PRIMUM.

Proprium (a) jam negotium passus meæ opinionis, (b) latine quoque ostendam, virgines nostras velari oportere, ex quo (c) transitum ætatis suæ fecerint: hoc exigere veritatem, cui (d) nemo præscribere-

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Proprium jam negotium passus meæ opinionis.* Disputatione quadam adversus Græcos, cum et virgines velari oportere acrius forte adseruisset, Græcorum convitiis exceptus ac pro hæretico exagitatus fuisse videtur. RIC.

(b) *Latine quoque ostendam.* Consentiant interpretes Tertullianum hujus argumenti alterum Græce antea scripsisse. LE PR.

(c) *Transitum ætatis.* Cum scilicet annos pueriles excesserint. Qua de re illud Virgilit *Ecl. 4*, in laudem Pollionis:

Hinc ubi jam firmata virum te fecerit ætas.

Cum scilicet in virum evaseris, et eris ἐν ἀεμῶ, ἡδὲ εἰς ἀνδρας ἀγαλλόμενος scribit Synesius. LE PR.

(d) *Nemo præscribere.* Multa adduxit Lacerda ut explicaret verbum *præscribere*, tanquam significans

re potest, non spatium temporum, non patrocinia personarum, non privilegium regionum, ex his enim fere consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in usum per successionem corroboratur, et ita adversus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster (a) Christus veritatem se, non consuetudinem cognominavit. Si semper Christus, et prior omnibus: æque veritas sempiterna et antiqua res. Viderint ergo quibus novum est quod sibi vetus est. Hæresim non tam novitas quam veritas revincit. Quodcumque adversus veritatem sapit, hoc erit hæresis, etiam vetus consuetudo. Cæterum suo vitio quis quid ignorat. Quod autem ignoratur, fuit tam requirendum, quam recipiendum quod agnoscitur. Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis, et irreformabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem, mundi conditorem, et Filium ejus Jesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato tertia (1) die resuscitatum a mortuis, receptum in cælis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum judicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, cætera jam (b) disciplinæ et conversationis admittunt novitatem correctionis, operante scilicet et proficiente usque in fluem gratia Dei. Quale est enim ut diabolo semper operante et adjiciente quotidie ad iniquitatis ingenia, opus Dei aut cessaverit, aut proficere destiterit? cum propterea Paracletum miserit Dominus, ut quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigeretur, et ordinaretur, et ad perfectum perduceretur disciplina, ab illo vicario Domini Spiritu Sancto. *Adhuc, inquit, multa habeo loqui vobis, sed nondum potestis ea bajulare: cum venerit ille Spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, et supervenientia renuntiabit vobis* (Jo. XVI, 12). Sed et

A supra de hoc opere pronuntiavit. Quæ est ergo Paracleti administratio nisi hæc, quod disciplina dirigitur, quod Scripturæ revelantur, quod intellectus reformatur, quod ad meliora proficitur? Nihil sine ætate, et omnia tempus expectant. Denique Ecclesiastes: *Tempus, inquit, omni rei* (Eccles. III, 17). Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum prompveri. Granum est primo, et de grano frutex oritur, et de frutice arbuscula enititur: deinde rami et frondes invalescunt, et totum arboris nomen expanditur, (c) inde germinis tumor et flos de germine solvitur, et de flore fructus aperitur; is quoque rudis aliquandiu et informis, paulatim ætatem suam dirigens, (d) eruditur in mansuetudinem saporis. Sic et justitia (nam idem Deus justitiæ et creaturæ) primo fuit in rudimentis, natura Deum metuens: dehinc per Legem et Prophetas promovit in infantiam: dehinc per Evangelium efferboit in juventutem: nunc per B Paracletum componitur in maturitatem. Hic erit solus a Christo magister et dicendus et verendus. Non enim ab se loquitur (2), sed quæ mandantur a Christo. Hic solus antecessor, quia solus post Christum. Hunc qui receperunt, veritatem consuetudini anteposunt. Hunc qui audierunt usque nunc non olim prophetantem (5), virgines contegunt.

CAPUT II.

Sed nolo interim hunc morem veritati (4) deputare. Consuetudo sit tantisper, ut consuetudini etiam consuetudinem opponam. (e) Per Græciam et quasdam barbarias ejus, plures Ecclesiæ virgines suas abscondunt. Est et sub hoc cælo institutum istud alicubi, ne qui gentilitati græcicæ aut barbaricæ consuetudinem illam adscribat. Sed eas ego Ecclesiæ proposui, quas et ipsi Apostoli vel (f) Apostolici viri condiderunt, (g) et puto ante quosdam. Habent igitur et illæ eandem consuetudinis auctoritatem, tem-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tertio Paris.
 (2) Loquetur Rhen. Seml. Leop.
 (3) Ita Rig. ex auctoritate cod. Novov. et Ursini; cod. Dion., Rhen. et alii: usque non olim. Sed probabiliter

Rig. verb. non olim interpretandi causa esse adscripta, ut sola verb. usque nunc sint retinenda, conjectit.

- (4) Veritatis Seml.

COMMENTARIUS.

excipere seu exceptiones producere ex usu Jurisconsultorum. Hic uno verbo putarim nihil aliud esse quam nihil de veritate detrahi posse quacumque ratione, nihil illius splendorem abrogare posse aut majestatem.

LE PR.

(a) *Christus veritatem se.* Christum veritatem esse ipse testatus est infinitis locis, quæ omitto. Unde sæpe miratus sum homines nonnullos pharisæorum fastum præ se ferentes, eo impietatis devenisse, ut mentium aut saltem amphibologicæ locutum Christum dixerint octies, c. VIII Evangelii B. Joannis. Sed eam morum et disciplinæ christianæ eversionem deslere, non est hujus loci neque etiam temporis. LE PR.

(b) *Disciplinæ et conversationis.* Severa semper disciplina conversationis nomine intelligitur. Apud Theodoretum ἀσχηρὴς dicitur. S. Hieronymus, lib. I adversus Jovinianum: *armantur eadem conversatione qua Christus.* LE PR.

(c) *Inde germinis tumor.* Tumor est omne quod nascitur; germen autem et gemma idem hoc in casu. LE PR.

(d) *Eruditur in mansuetudinem saporis.* Est enim

velut sylvestris feritas succi et saporis in fructu adhuc rudi et immaturo; sed eruditur in mansuetudinem, cum paulatim coquitur in maturitatem. Rig.

D CAP. II.—(c) *Per Græciam et quasdam barbarias ejus.* Barbarias Græciæ, dicit extra Græciam regiones quasdam, sed appositæ Græciæ, quibuscum fuere Græcorum negotia seu bella. Horat.:

Græcia barbariæ lento collisa duello.

— *Per Græciam et quasdam barbarias ejus.* Græciæ urbes quasdam aut regiones intelligi puto; quamquam alii vicinas Græciæ urbes, finitimasque nationes notari existimant. LE PR.

(f) *Apostolici viri.* Per viros apostolicos accipe christianæ religionis primores qui aut ab Apostolis instructi institutique fuerunt, aut qui Apostolorum doctrina digna gesserunt. De solis episcopis, aut summo tantum pontifice id explicare parum conveniens videtur, cum ea vox Constantino Magno etiam tribuatur multis in locis, ut apud Theodoretum, c. 25, lib. I: τὰς ἀποστολικὰς ἑρμηνείας ἐν τῇ ψυχῇ περιέλαβεν, *Apostolicas curas omnino versabat;* et alibi. LE PR.

(g) *Et puto ante quosdam.* Pareit nominibus eorum,

pora et antecessores opponunt magis quam posteræ istæ. Quod observabimus, quid (1) deligimus? Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare non possumus, utpote non extraneam, quia non extraneorum, cum quibus scilicet communicamus jus pacis et nomen fraternitatis. Una nobis et illis fides, unus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem lavacri sacramenta. (a) Semel dixerim, una Ecclesia sumus. Ita nostrum est, quodcumque nostrorum est. Ceterum dividis corpus. Tamen hic (2), sicut in omnibus varie institutis (3) et dubiis et incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, quæ magis ex duabus tam diversis consuetudinibus disciplinæ Dei conveniret. Et utique ea deligenda (b) quæ virgines includit, soli Deo notas, quibus, præter quod (4) a Deo, non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum bonum suum erubescendum est Virginem magis laudando, quam vituperando confundas quia delicti durior frons est, ab ipso et in ipso delicto impudentiam docta. Nam illam consuetudinem, quæ virgines negat dum ostendit, nemo probasset, nisi aliqui (5) tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginem visam, quales habet virgo quæ videri volet. Invicem se eadem (6) oculorum genera desiderant. (c) Ejusdem libidinis est videri, et videre. Tam sancti viri est subfundi, si virginem viderit, quam sanctæ virginis, si a viro visa sit.

CAPUT III.

Sed nec inter consuetudines dispicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilius apud nos usque ad proxime utrique consuetudini communicabatur. Arbitrio permessa res erat, ut quæque voluisset aut tegi aut prostitui, sicut et nubere: quod et

A ipsum neque cogitur neque prohibetur. Contenta erat veritas (7) pacisci cum consuetudine, ut tacite sub consuetudinis nomine frueretur se vel ex parte. Sed quoniam cœperat agnitio proficere, ut per licentiam utriusque moris, indicium melioris partis emergeret, statim (d) ille adversarius bonorum, multoque institutorum, opus suum fecit. Ambiunt virgines hominum adversus virgines Dei, nuda plane fronte in temerariam (8) audaciam excitatæ. Et virgines videntur quæ aliquid a viris petere possunt, nedum tale factum, ut scilicet æmulæ earum, tanto magis liberæ, quanto Christi solius ancillæ, dedantur illis. Scandalizantur, inquam, quia aliter aliæ incedunt: et malunt scandalizari, quam provocari. Scandalum, nisi fallor, non bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum. Bonæ res neminem scandalizant, nisi malam mentem. Si bonum est modestia, verecundia, fastidium gloriæ soli Deo captans placere, agnoscat malum suum, quæ de tali bono scandalizantur. Quid enim si et incontinentes dicant se a continentibus scandalizari, continentia revocanda est? (e) et ne multinubi scandalizentur, monogamia recusanda est? Cur non magis hæ querantur scandalo sibi esse petulantiam, impudentiam (f) ostentatiæ virginitatis? Propter ejusmodi igitur capita nundinatitia, trabantur virgines sanctæ in Ecclesiam, erubescentes quod cognoscantur in medio, (g) paventes quod detegantur accersitæ (9) quasi ad stuprum. (h) Non minus enim et hoc pati nolunt. Omnis publicatio virginis bonæ, stupri passio est. Et tamen vim carnis pati minus est; quia de officio naturæ venit. Sed cum spiritus ipse violatur in virgine, sublato velamine didicit amittere quod tuebatur. (i) O sacrilegæ ma-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deligimus *Seml.*
 (2) Tam hic sicut in omnibus *Seml.*:
 (3) Institutus *Fran. mendose.*
 (4) Præterea *Seml.*
 (5) Aliquæ tales *Seml.*

- (6) Ejusdem oculorum *Seml.*
 (7) Antea quidam male paucis, si cum.
 (8) Temerarie audaciam *Seml.*
 (9) Accessitæ alii, *Jun.*

COMMENTARIUS.

qui etsi Apostolis et Apostolicis viris posteriores, virginum minime velandarum consuetudini auctoritatem dedis: dicebantur. RIC.

(a) *Semel dixerim, una Ecclesia sumus.* Libro de Unitate Ecclesiæ B. Cypr. dictam etiam scripturam adfert ad eandem comprobendam, et alias præterea multas, ad quem librum Lectorem remittimus. Uterque autem illud: *unum corpus, unam Ecclesiam* interpretatur. PAM.

(b) *Quæ virgines includit.* Velamine. RIC.

(c) *Ejusdem libidinis est videri et videre.* Id propter et hac de re loquens Hieronymus ad Eustoch.: *Nullus, ait, tutus aspectus.* Quasi dicat: nec videre, nec videri tutum est. Et Ambrosius, lib. I *Offic. cap. 18*, ait: *Nec videre viros fœmina, nec videri velit.* Hæc præcepta eo tendunt, ut intelligat virgo quanti sit virginis pudor. Ideo virgo dicitur a Cypriano, lib. de *Hab. virg., candidata pudoris*, quasi hoc unicum ejus studium; et Manil. lib. III:

Semper amare parum est, cupient et amare videri.

LAC.

CAP. III. — (d) *Ille adversarius bonorum, multoque institutorum.* Hoc est, sed præsertim bonorum institutorum, bonarum disciplinarum. RIC.

(e) *Et ne multinubi scandalizentur.* Omnino sic le-

gendum, non ut ubique scriptum atque editum reperi, *Et ne multi nobis scandalizentur.* RIC.

(f) *Ostentatiæ virginitatis.* Notat virginem ostentandam, ut quæ non sibi vivat, sed populo et spectantibus, ut loquitur Seneca, *epist. 9h, ad fin.* Est enim vitiosum, non virtutis, ait ille, *monstrari et conspici.* Itaque ostentatiæ virginitas tota est vitiosa. LAC.

(g) *Paventes quod detegantur.* Pavor virginibus convenit, quæ ad quemlibet oculi jactum trepidare debent; quæ autem denudantur, expavescunt, inquit Auctor, quasi ad stuprum vocarentur. Hac quippe disciplina illustris tunc erat, ut aliis in rebus vetus Ecclesia. LE PR.

(h) *Non minus enim et hoc pati nolunt.* Et hoc, id est, publicari, detegi caput. Sed magis placet quorundam exemplarium scriptura, *Non minus enim et hoc pati volunt*, ut hoc ad stuprum referatur, quod proprius est. RIC.

(i) *O sacrilegæ manus!* Virgines istæ dicantur Deo habitum induerunt, et sacrilegium fuit maximum illum attingisse. Dionysius Exiguus in Vita Pachomii, ait, *sacratum esse hunc habitum, eumque suscipiens habitu monachi consecravit.* Et Hieronymus ad Marcellam: *tunicam fusioem induta, se repente Domino consecravit.* LAC.

qui inter viros virgo est secundum disciplinam : (a) A lieri in ecclesia loqui (1 Cor. XIV, 34; 1 Tim. II, 12), cur non præjudicatum sit proinde et mulierem virginem omnem muliere nominata contineri consórtio nominis, ut contineatur et communione legis? Si viro mulier non est, nec vir investis est. Si non operitur virgo, quia mulier non sit, operiatur investis, quia vir non sit. Ejusdem virginitalis æqua sit venia. Sicut virgines non coguntur velari, ita pueri non jubeantur revelari. Cur (b) ex parte definitionem (1) Apostoli agnoscimus absolutam circa omnem virum, nec retrahimus (2) quare non et puerum nominarit : ex parte autem pravariamur, æque absoluta ea circa omnem mulierem? Si quis, inquit, contentiosus est, nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Dei (1 Cor. VI, 16). Ostendit contentionem aliquam de ista specie fuisse, ad quam extinguendam toto compendio usus est : neque virginem nominans, ut ostenderet dubitandum de velanda non esse, et omnem nominans mulierem, cum nominasset virginem. Sic et ipsi Corinthii intellexerunt. Hodie denique virgines suas Corinthii velant; quid docuerint Apostoli, qui didicerunt, approbantes (3).

CAPUT IX.

Videamus nunc, an, sicut naturæ et causæ argumenta virgini quoque competere monstravimus, ita etiam disciplinæ ecclesiasticæ præscripta de muliere in virginem spectent (4). (c) Non permittitur mu-

lieri in ecclesia loqui (1 Cor. XIV, 34; 1 Tim. II, 12), sed nec docere, nec tinguere, (d) nec offerre, nec ullius virilis muneris, nedum (5) sacerdotalis officii sortem vindicare. Quæramus an aliquid horum virgini liceat. Si virgini non licet (6), sed in omnibus eadem conditione subjicitur, et necessitas humilitatis cum muliere censetur, unde illi unum hoc licebit, quod omni fœminæ non licet? Quid prærogativæ meretur adversus conditionem suam, si qua virgo est, et (e) carnem suam sanctificare proposuit? Idcirco velaminis venia fit illi, ut in ecclesiam notabilis et insignis introeat, (f) ut honorem sanctitatis in libertate capit ostendat? Potuit dignius honorari aliqua prærogativa virilis aut gradus, aut officii. Plane scio alicubi virginem (g) in viduatu ab annis nondum viginti collocatam. Cui si quid refrigerii debuerat episcopus, aliter utique salvo respectu disciplinæ præstare potuisset, ne tale nunc miraculum, ne dixerim monstrum, in Ecclesia denotaretur: virgo vidua, hoc quidem portentuosior, quod nec qua vidua caput texit: utrumque se negans, et virginem, quæ vidua deputetur, et viduam, quæ virgo dicatur. Sed ea auctoritate illic sedet intacta (7), qua et virgo. Ad quam sedem præter annos sexaginta (1 Tim. V, 9) non tantum univiræ, id est nuptæ, aliquando eliguntur, sed et matres, et quidem educatrices filiorum, scilicet, ut experimentis omnium affectuum

LECTIONES VARIANTES.

(1) Definitionem *Seml.*(2) Detractamus *Seml.*(3) Approbant *Seml.*(4) Spectant *Seml. Leop. forte spectant Jun.*

C

(5) Ne duo sacerdotalis officii *Seml.*(6) Si virgini non liceat sed *Seml.*(7) Contexta *Seml. forte non texta Latin.*

COMMENTARIUS.

(a) *Cur non præjudicatum sit, etc.* Pergit in eo argumentandi modo, quo perpetuo hic utitur; ut *mulieris* nomen de virgine ac marito conjuncta promiscue usurpetur. LE PR.

(b) *Ex parte definitionem Apostoli.* Quamobrem parti uni præcepti illius potius hæreticus quam alteri. Cum enim *omnis mulier* scripsit, cujuscumque generis, conditionis, et ætatis fœminas comprehendit. LE PR.

CAP. IX.—(c) *Non permittitur mulieri in ecclesia loqui.* Moribus romanis receptum est, ut fœminæ civilibus officiis non fungantur; non quia non habent iudicium, sed ne contra pudorem sexui congruentem virilibus officiis se immisceant. Propterea vero Ecclesia quoque ab virilibus muneribus removendas censuit. Etenim Apostoli edicto continetur: *Mulieres in ecclesia loqui nolo.* Quod verbum, cum sit generale, comprehendit omnia virilia, in quibus sunt et sacerdotalia. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui; puta nec sciscitari, nec disputare: nam hæc virilia sunt munerum, et viris tantum conceduntur. Sed nec docere, nec tinguere, nec offerre: quæ sane sunt officia sacerdotis, seu præsidis, aut præpositi ecclesiæ. Auctor Quæstionum ex veteri Test., quæst. 45, tom. IV Op. August., absurdum ait esse dicere, mulieri datum esse, ut quemadmodum vir, sic et ipsa imago Dei sit dominandi jure: *Quomodo enim potest de muliere dici, quia imago Dei est, quam constat dominio viri subjectam, et nullam auctoritatem habere? Nec enim docere potest, nec testis esse, neque fidem dicere, neque judicare; quanto magis non potest imperare!* Denique, mulieri non permittuntur civilia nec virilia munera, multo autem minus sacerdotalia. RIC.

(d) *Nec offerre.* Post Rhenanum Pamelius explicat

sacrificare; quod vix admitterem: quid enim sibi vult illa interpretatio, quæ mulieri missam celebrare non permittit? quis unquam permisit? *Offerre* intelligi debet de votis et orationibus. LE PR.

(e) *Carnem suam sanctificare.* Infra, *Ipsam naturam consecrare.* Hæc autem apud Isidorum leguntur, sed absurdissime in alium sensum detorta, lib. II de Offic. eccl. RIC.

(f) *Ut honorem sanctitatis in libertate capit ostendat?* Ita dictabant, qui de virginitate gloriam captabant humanam, bona ratione factam sibi fuisse velaminis veniam; neque sibi fraudi aut invidiæ esse debere datam sanctitati prerogativam. Sic enim fieri, ut honore isto conspicua et insignes, cum in ecclesiam intrarent, cæteras ad opus idem sanctificandæ carnis sollicitarent. Sed ineptum illis esse hujusmodi honorem contudit Tertullianus. Atque id revincit propositis honoribus aliis; majoribus quidem, sed virgini magis adhuc ineptis; potuit, inquit, dignius honorari aliqua prærogativa virilis aut gradus aut officii. Nam hæc per derisum dici apparet ex præcedentibus: *Non permittitur mulieri muneris ullius virilis, nedum sacerdotalis officii sortem sibi vindicare.* Item ex sequentibus istis: *Adeo nihil virgini ad honorem de loco permissum est, sed nec de aliquibus insignibus.* — *Ut honorem sanctitatis.* Isidorus, *honorem sanctificati corporis.* RIC.

(g) *In viduatu collocatam.* Nempe ab episcopo; dixit autem, *in viduatu,* quemadmodum in diaconatu. Unde colligitur in Ecclesia tunc temporis christiana ordinem sive honorem fuisse viduarum. Itaque lib. I ad *Uxorem,* viduam adlegi in ordinem, nisi univiram, non concedit. Postea vero nec ullas quidem ordinari placuit conciliis Arausiano I, et Eponeusi. RIC.

so significatur, quia in ipso continetur. Sic nec manus, nec pes, nec ullum membrorum desiderat significari, corpore nominato. Et si mundum dixeris, illic erit et coelum, et quæ in eo, sol et luna, et sidera, et astra, et terra, et freta, omnis census elementorum. Omnia dixeris, cum id dixeris quod ex omnibus constat. Sic et mulierem nominando, quidquid est mulieris nominavit.

CAPUT V.

Sed quoniam ita mulieris nomen usurpant, ut non putent competere illud, nisi ei soli quæ virum passa sit; probari a nobis oportet, proprietatem ejus vocabuli ad sexum ipsum, non ad gradum sexus pertinere, (a) quod communiter etiam virgines censeantur. Cum hoc genus secundi hominis a Deo factum est in adjutorium hominis (*Gen. II, 18*); fœmina illa statim mulier est cognominata, (b) adhuc felix, adhuc digna paradiso, adhuc virgo. *Vocabitur*, inquit, *mulier* (*Gen., II, 23*). Habes itaque nomen, non dico jam virgini commune, sed proprium, quod a principio virgo sortita est. Sed ingeniose quidam de futuro volunt dictum, *Vocabitur mulier*, quasi quæ hoc futura esset, cum virginitatem resignasset: quoniam et adjicit: *Propterea* (1) *relinquet homo patrem et matrem*, et (c) *conglutinabitur mulieri suæ*, et erunt duo in carne una (2). Ostendant igitur (3) primo ubi sit subtilitas ista, si de futuro mulier cognominata est quod interea vocabulum acceperit? Non potest enim sine vocabulo presentis qualitatis suæ fuisse. Cæterum quale est, ut quæ in futurum vocaretur nomine designato, in presenti nihil cognominaretur? Omnibus animalibus Adam nomina imposuit, et nemini (4) ex futura conditione, sed ex presenti institutione, cui conditio quæcumque serviret, hoc appellata, quod a primordio voluit; quid ergo tunc vocabatur? Atqui quotienscumque in Scriptura nominatur, mulier appellatur, antequam nupta, et nunquam virgo cum virgo. Hoc nomen tum unum illi fuit, et quando nihil

(d) prophetico modo dictum est. Nam cum Scriptura refert (e) fuisse nudos duos, Adam et mulierem ejus, nec hoc de futuro sapit quasi mulierem dixerit ejus in præsigio uxoris, sed quoniam et innupta illius mulier, ut de substantia ipsius: *Hoc*, inquit, *os ex ossibus meis*, et (f) *caro ex carne mea vocabitur mulier*. Hinc ergo tacita conscientia naturæ, ipsa divinitas animæ in usum sermonis eduxit, nescientibus hominibus (sicut et alia multa, quæ ex Scriptura fieri et dici solere alibi poterimus ostendere), uti mulieres nostras dicamus uxores. Quanquam et improprie quædam loquamur; nam et Græci qui magis vocabulo mulieris in uxore utuntur, (g) alia habent propria vocabula uxoris. Sed malo hunc usum ad Scripturæ testimonium deputare. Ubi enim duo in unam carnem efficiuntur per (h) matrimonii nexum, caro ex carne, et os ex ossibus, vocatur secundum originem mulier ejus, ex cujus substantia incipit censi facta uxor. Ita mulier non natura nomen est uxoris, (5) sed uxor conditione nomen est mulieris. Denique mulier et non uxor dici potest, non mulier autem uxor dici non potest, quia nec esse. Constituto igitur nomine novæ fœminæ, quod est mulier, et explicito quod prius fuit, id est nomine assignato, convertit jam ad prophetice rationem, uti diceret: *Propter hanc relinquet homo patrem et matrem*. Adeo separatim est nomen a prophetia, quantum et ab ipsa persona, ut non utique de ipsa Eva dixerit, sed in illas fœminas futuras, quas in matrice generis fœminini nominavit. Alioqui, non Adam relicturus erat patrem et matrem, quos non habebat, propter Evam. Ergo non ad Evam pertinet, quia nec ad Adam, quod prophetice dictum est. De maritorum enim conditione prædictum, qui ob mulierem parentes suos erant relicturi: quod in Evam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res est, apparet non propter futurum mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eo accedit, quod ipse rationem ejus nominis edidit. Cum enim dixisset: *vocabitur*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Alii add. adjicit.*
 (2) *In carnem unam Fran.*
 (3) *Male in Venet. exstat legitur.*

- (4) *Neminem Veneta male.*
 (5) *Ita mulier natura nomen est uxoris, et uxor conditione Latin.*

COMMENTARIUS.

CAP. V. — (a) *Quod communiter etiam virgines censeantur.* Communi nomine mulieris comprehensæ. RIC.
 (b) *Adhuc felix*, etc. Ita probat suam sententiam Tertullianus, cui institit Ambrosius lib. *de inst. virg.* c. 5: *Denique virginitas primum hoc nomen, id est nomen mulieris, accepit. Nam cum sumpsisset Deus unam de costis Adæ, et supplevisset carnem in locum ipsius, edificavit, inquit, eam in mulierem. Utique adhuc virum non cognoverat, et jam mulier vocabatur.* LAC.

(c) *Conglutinabitur mulieri suæ.* Ad verbum ex græco transtulit illud: *καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναίκεϊ αὐτοῦ*, voce composita ἀκόλλη, quod gluten significat. PAM.

(d) *Prophetico modo dictum est.* Nam prophetæ solent de futuris seu de presentibus loqui. Sensem eundem habet, quod sequitur, ad prophetice rationem. Item, ad prophetiam interpretetur. RHEN.

(e) *Fuisse nudos duos, Adam, etc.* Verba vulgaris Interpretis sunt II cap. Geneseos: *Erat autem uterque nudus, Adam scilicet et uxor ejus.* Sed Tertullia-

nus conformis est in vertendo; nam cum in græco sit γυμνὸν, semper reddit *mulier*, non ut interpres, qui jam *mulier*, jam *uxor*. LAC.

(f) *Caro ex carne mea vocabitur mulier.* Hic prætermisit voculam græcam, αὐτῆ, et proinde sine distinctione conjunxit duo commata, cum aliter græce et latine legatur, hæc *vocabitur*. PAM.

(g) *Alia habent propria vocabula.* Huc spectat imprimis quod uxor dicatur, Platoni lib. IX, γυνὴ γαμετὴ, quemadmodum Xenophonti in *Oeconomicis*. Deinde hæc sunt ejusdem synonyma, σύγγαμος, ἀλόχος, ἀχοίρις, παράχοιρις. PAM.

(h) *Matrimonii nexum.* Didoni apud Poetam est vinculum jugale:

Ne cui me vinclo vellem sociare jugali,
 lib. IV *Æneid.* Gregorius Nyss., lib. *de Virg.* cap. 3, ἀρνεύει, hoc est retia, vocat matrimonium, et ἀρδύεται παγίαις ἐγκρατηθῆναι, id est, *indissolubilibus laqueis irriti*. LE PR.

etiam nuptias de aspectu et animo fieri, quemadmodum stuprum. Nisi quod etiam (a) Rebeccam quidam adhuc velant. De cæteris vero, id est, quæ desponsatæ non sunt, viderit (1) parentum procrastinatio ex (b) angustiis (c) vel scrupulositate descendens, viderit et ipsum (d) continentiae votum. Nihil pertinet ad ætatem sua spatia currentem, suaque debita maturitati luentem. Alia in occulto mater, natura, et alius in latenti pater, tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. (e) Aspice nuptam jam illam tuam virginem, et animam expectatione, et carnem transfiguratione (2), (f) cui tu secundum paras maritum. Jam et vox obsolefacta est, et membra completa sunt, et pudor (g) ubique vestitur, (h) et menses tributa dependunt (3): ac tu mulierem negas, quam muliebria pati dicis! Si congressio viri mulierem facit, non te-
B gantur, nisi post ipsam nuptiarum passionem. Atquin etiam apud ethnicos velatæ ad virum ducuntur. Si autem ad desponsationem velantur, quia et corpore et spiritu masculo mixtæ sunt per osculum et dexteram, per quæ primum resignant pudorem spiritus (4), per commune conscientiae pignus, quo (i) totam condixerunt confusionem, quanto magis tempus illas velabit, sine quo sponsari non possunt, et quo urgente siue sponsalibus virgines desinunt esse! Tempus etiam ethnici observant, ut ex lege naturæ jura sua ætatibus reddant. Nam fœminas quidem a duodecim annis, masculum vero a duobus amplius ad negotia mit-

tunt, pubertatem in annis, non sponsalibus aut nuptiis decernentes. Materfamilia vocatur licet virgo, et paterfamilia licet investis. A nobis nec naturalia (5) observantur, quasi alius sit Deus naturæ quam noster.

CAPUT XII.

Agnosce et mulierem, agnosce et nuptam, de testimonio et corporis et spiritus, quæ patitur et in conscientia et in carne. Hæ sunt tabellæ priores naturalium sponsalium et nuptiarum. Impone velamen extrinsecus, habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora, enjus inferiora nuda non sunt. Vis scire quæ sit ætatis auctoritas? Proponere utramque, immature compressam in habitu mulieris, et quæ maturitate progressa in virginitate duret cum suo habitu, facilius illa mulier negabitur, quam ista virgo credetur. Tanta est adeo fides ætatis, ut nec habitu obstrui possit. Quid quod etiam hæ nostræ (6) etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simulque se mulieres intellexerunt, (j) de virginibus educantur (7), a capite quidem ipso deponentes quod fuerunt: (k) vertunt capillum, et acu lascivioris comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisim apertam professæ mulieritatem. Jam et consilium formæ a speculo petunt, et faciem morosioris lavacro macerant, forsitan et aliquo eam medicamine interpolant, pallium extrinsecus jactant, calcem stipant multiformem, (l) plus instrumenti ad balneas deferunt. Quid singula persequar? (m) Solæ (8) autem manifestæ pa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Viderint plerique edd.
(2) Expectationem transfigurationem *Seml. Rig.* ex expectatione.
(3) Defendunt *Seml.* dependunt: hanc *Ciacconi conjecturam auctoritate confirmatam cod. MS. prob. Rig.*
(4) Spiritu *Seml.*

- (5) Naturalibus *Venet.*
(6) Quid quod et jam *Jun.*
(7) Educantur *al.*
(8) Solem *Frant. Paris.* solæ enim *Latin. Jun.* solæ enim manifesta paratura *Ciaccon.* solæ in *cod. Divionensi*, quod *Rig. præfert.*

COMMENTARIUS.

(a) *Rebeccam quidam adhuc velant.* Hoc est, virgines quidem desponsatas nonnulli adhuc velant, minime autem cæteras. At Tertullianus et cæteras quoque velandas esse contendit. *RIG.*

(b) *Ex angustiis.* Hoc est tenuitate facultatum sive fortunarum. Nam, ut est apud Satyroglyphum,

Non facile emerguat, quorum virtutibus obstat
Res angusta domi.

Hujusmodi puellæ pauperiores, difficilius etiam maritum inveniunt. *RIG.*

(c) *Vel scrupulositate.* Hoc est morositate parentum, quibus nullus placet. *RIG.*

(d) *Continentiæ votum.* Notetur hic locus diligentissime. Ecce enim scriptor antiquissimus meminit voti continentiae, jam tum mitti soliti a fidelibus. *LAC.*

(e) *Aspice nuptam jam illam tuam virginem.* Virgo illa tua, inquit, jam nupta est animam expectatione mariti, nupta est, et carnem transfiguratione pubis. Nupta carnem et animam, ut, *os humerosque Deo similis.* *RIG.*

(f) *Cui tu secundum paras maritum.* Sensus est, virgo tua quam tu virginem adhuc existimas, propter ætatem desiit esse virgo, non quidem a viro corrupta, sed ab ætate: proinde maritus, quem ei trades, secundus erit. *RIG.*

(g) *Et pudor ubique vestitur.* Ipse libro de *Anima: Vestitior sexus est.* *RIG.*

(h) *Et menses tributa dependunt.* Sic legitur in codice *Ful. Ursini.* At in codice *Divionensi* et in editionibus *Rhenani*, defendunt. *RIG.*

TERTULLIANI II.

(i) *Totam condixerunt confusionem.* Quam prope dixit: Totam condixerunt contumeliæ conjugalis impudentiam! *RIG.*

CAPUT XII. — (j) *De virginibus educantur.* Educunt sese virginum censu. *RIG.*

(k) *Vertunt capillum.* Nolim affirmare idem hæc significare, ac crines intorquere. Cum enim lego lib. II de *Cultu sœm.* cap. 6, *Capitum croco vertere*, illud in memoriam revocat curam mutandis tingendisque crinibus apud veteres. *Herodianus de Antonino:* κρόμας τε τῆ κεφαλῆ ἐπιτίθητο ξαντάς: crines etiam capiti imposuit flavos, et apud *Clem. Alex.* πρῆλας ξαντάς πρῆλας, crines flavos reddens. *Capitolinus in Vero:* Dicitur sane tantum habuisse curam fluentium capillarum, etc. Ea fuit flaventis capillitii affectatio, ut *Lactam* admoceat *B. Hieronymus:* ne capillum irrufes.

LE PR.

(l) *Plus instrumenti ad balneas deferunt.* *Clemens, Pædag.* III, 5: τὰ τε ἀρρυθρίματα μετ' ὧν ἐμπομπέουσαν ἀπειροκαίως ἐν τοῖς βαλανεῖσις προτιθίσαι. *RIG.*

(m) *Solæ autem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem.* Sic omnino legitur in codice *Divionensi*, nec dubito talem fuisse *Tertulliani* manum. Hæ nostræ, inquit, virgines christianæ videlicet, etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simulque pubertatem subnasci suam sentiunt, jam se esse mulieres, atque ex virginibus excessisse intelligunt. Itaque a capite ipso deponunt habitum virginali, vertunt capillum, acu lascivioris comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisim apertam professæ mulieritatem. Deinde colligit: Imo solæ virgines

(Vingt-neuf.)

viri est mulier, quanto magis virgo, quæ et gloria sibi est! Si mulier ex viro et propter virum, costa illa Adæ virgo primum fuit. (a) Si mulier potestatem habere super caput debet, vel eo justius virgo, ad quam pertinet quod in causa est. Si enim (b) propter angelos (1 Cor. XI, 8, 10), scilicet quos legimus a Deo et cælo excidisse ob concupiscentiam fœminarum; quis præsumere potest tales angelos, maculata jam corpora et humanæ libidinis reliquias desiderasse, ut non ad virgines potius exarserint, (c) quarum flos etiam humanam libidinem excusat? Nam et Scriptura sic suggerit: *Et factum est, inquit, cum cæpissent homines plures fieri super terram, et filia natae sunt eis; conspicati autem filii Dei filias hominum, quod pulchræ essent, acceperunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt.* Hic enim nomen mulierum græcum uxores sapit, quia de nuptiis mentio est. Cum ergo filias hominum dicit, manifeste virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur. Nam nuptiæ, maritorum nuncupantur, cum potuerit dixisse uxores hominum, æque non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumunt filias hominum, quas natas supra dixit, sic quoque virgines (1) significavit supra natas. At hic angelis nuptas aliud eas nescio quam natas, et dehinc nuptas. (d) Debet ergo adumbrari facies tam periculosa, quæ usque ad cœlum scandala jaculata est, ut cum Deo assistens, cui rea est angelorum exterminatorum, cæteris quoque angelis erubescat, et malam illam aliquando libertatem capitis sui comprimat, jam nec hominum oculis offerendam. Sed et si contaminatas jam fœminas angeli illi appetissent, tanto magis propter angelos velari debuissent, quanto magis propter virgines angeli deliquisse potuissent. Si autem et (e) naturæ præjudicium adjicit Apostolus, quod honor sit mulieris redundantia capillorum, quia coma pro operimento

est; utique hoc maxime virginis insigne est, quarum (2) et ornatus ipse (3) proprie sic est, ut cumlata in verticem, ipsam capitis arcem ambitu erinium contegat.

CAPUT VIII.

Horum certe omnium contraria efficiunt, ne vir caput velet: scilicet quia non sit naturaliter consecutus ambitionem capillorum, quia radi sive tonderi non sit turpe illi, quia non propter illum angeli exorbitarint, quia gloria et imago Dei sit, quia caput ejus Christus (1 Cor. XI, 2, 7). Itaque cum de viro et muliere Apostolus tractet, cur illam oporteat velari, illum vero non, apparet cur et virginis silentium fecerit: eadem ratione scilicet virginem in muliere (4) intelligendam sinens, qua et puerum ut in viro deputandum non nominavit, totum ordinem utriusque sexus propriis vocabulis complexus, mulieris et viri. Sic Adam, etiam (5) adhuc integer, vir in Genesi est cognominatus: *Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro suo sumpta est* (Gen. II, 25). Sic vir Adam ante nuptiarum congressum, quemadmodum et Eva mulier. De utraque parte satis ad universam speciem cujusque sexus Apostolus pronuntiavit, et breviter et plene, tam instructa definitione. *Omnis, inquit, mulier* (1 Cor. XI, 5). Quid est *omnis*, nisi omnis generis, omnis ordinis? omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis. Siquidem omne totum est, et integrum, et nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris et virgo est. Æque et de viro non velando: *Omnis, inquit* (1 Cor. XI, 4). Ecce duo diversa nomina, vir et mulier, omnis uterque. Duæ leges obnoxia invicem, hinc velandi, inde nudandi. Igitur si eo quod dictum sit omnis vir, commune est nomen viri, etiam nondum viri, (f) masculi investis: commune autem cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi ejus,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Significans. Supra natas: at hic *Fran. Rig. totum locum sic restituit Jun.* Cum p. d. v. hominum; æque n. a. n. angelos, sed maritos, d. i. s. f. h. q. n. s. d. sic quoque virgines significavit supra natas, at hic angelis nuptas...

(2) Quare *Seml.*

(3) Ipsa *MSS. Wouo. Rig.*

(4) Mulierem *Seml.*

(5) Etiam *delet Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) *Si mulier potestatem habere super caput debet.* Hoc est, notam potestatis, cui subjecit mulierem Deus. Ejus vero potestatis nota est velamen capitis. *RIG.*

(b) *Propter Angelos.* Rursum hoc ad errorem Tertull. pertinet, cujus meminit supra libris de Idololatria, de Habitu mul. et de Cultu fœmin. B. vero Ambrosius angelos episcopos interpretatur, juxta Apocalypsim B. Joan. apostoli. *PAM.*

(c) *Quarum flos etiam humanam libidinem excusat.* Hoc est, recusat; quemadmodum alibi dicit, exponere vestem, quod est, deponere. Excusat libidinem virgo, quæ virginitatis suæ flore gaudet, ita ut nolit decerpi; qualis ille Catulli flos intactus et illibatus:

Ignotus pecori, nullo contusus aratro,
Qui nondum tenuis carptus defloruit ungui, etc.

Credibile est, inquit Tertullianus, talibus puellis angelos potius, quam maculatis jam corporibus exarsisse. *RIG.*

(d) *Debet ergo adumbrari, etc.* Id est velari. Nam

facies virginis aperta peccandi occasionem offerre posset pulchritudinem, quæ ideo Clementi Alexandr., cap. 2, lib. III Pædag. *μοιχευὸν καλλὸς pulchritudo adulterii incitatrix* dicitur. *LE PR.*

(e) *Naturæ præjudicium adjicit Apostolus.* Ne putet quis parum attentus B. Paulo contradicere Septimum; quamvis enim abundans coma quasi naturale sit ornamentum mulieris, nihil tamen etsi censentur, (quamquam, ut alio loco ostendimus, consuetudo contraria fuerit), attonsis enim capillis semper velandæ sunt fœminæ, adeo ut velum capillorum vices subeat. Quod in monialibus etiam nostris temporibus fieri solet. *LE PR.*

CAP. VIII.—(f) *Masculi investis.* Ab aliis, antequam hisce annotationibus manum admoveremus, observatum vidi, investem esse impuberem, et puberem vesticipem esse. Ad eum significatum accipiendus forsitan Lucretius lib. V:

Impuberem molli pubescere veste.

nore et caritatis operatione cumulata, dum A
at ubi quid (1) admissum est, tantum dede-
gant, quantum honoris habuerunt. Si in-
aput virginitati adscribitur, si qua virgo exci-
gratia virginitatis, ne prodatur, intecto per-
pice : et tunc jam alieno ambulat habitu,
t) quem sibi vindicat virginitas : permanet
nus in habitu, vel tunc saltem alieno, ne
utatione prodatur. Conscientia mulieritatis (2)
bitate, audent nudo capite ad Deum adire.
ilator Deus et Dominus, qui dixit : (b) *Nihil*
quod non revelabitur (*Matth. X, 26*), ple-
tiam in conspectum deducit. Non enim con-
r, nisi ipsorum infantium suorum vagitibus
Quantum autem plures, non etiam de plu-
leribus suspectas habebis? Dicam, licet no-
difficile mulier semel sit (3), quæ non timet
eque jam facta potest virginem mentiri sub
anta item circa uterum suum audebit, ne
ter detegatur! Scit Deus (4) quod jam in-
perfici et perduci ad partum integros duxe-
llatos aliquandiu a matribus. Facillime sem-
piunt, et felicissime pariunt huiusmodi
et quidem simillimos patribus. (d) Hæc
flagitia coacta et invita (5) virginitas. Ipsa
sentia non latendi non est pudica, patitur
uod virginis non sit, studium placendi, uti-
ris. Quantum velis bona mente conetur,
est publicatione sui periclitetur, dum percu-
lis incertis et multis, dum digitis demons-
titillatur, dum nimium amatur, (e) dum C
plexus et oscula assidua concalescit. Sic

LECTIONES VARIANTES.

conj. dummodo lateat, ubi quid admissum est.
conscientia mulieritatis jam indubitatae *Rhen. ed. I.*
muliebritatis jam indubitatae, etc.
æ timet fieri *Rhen.*

(4) *Rhen.* quot pro quod supposuit.
(5) *Non invitata ut ihen. et cod. Divion.*
(6) *Censurum Venet. mend.*

COMMENTARIUS.

is consilium. Ac deinceps a fratribus, hoc
eclesia. omni honore et caritatis operatione
atur. Ric.

est quem sibi vindicat virginitas, permanet
us in habitu vel tunc saltem alieno, ne scilicet
prodatur. Hæc omnia, quamvis reperian-
tibus exemplaribus, mihi videntur impone-
re ex aliqua forte ad libri marginem inter-
e invecta. Ric.

hil occultum quod non revelabitur. Græca
ia imitatur, ἀποκαλυφθήσεται. Sunt nihilomi-
n exemplaria latina Ms. editionis Vulgatæ,
egunt : *revelatur. PAM.*

facile mulier semel sit, quæ non timet fieri. Vix
mittat semel, quæ semel admissa non timet
er, quæque jam facta potest virginem men-
de, hoc est, in Ecclesia. Negationem repo-
excidit etiam antiquis exemplaribus. Ric.

æ admittit flagitia coacta et invita virginitas.
divionensi legitur, *Invitata*, quod respondere
ollicitationi. Coactam et invitam dicit vir-
carum, quas æmulatio, non religio produxit,
avit ad huiusmodi opus dicendæ consecran-
eo virginitatis. Male timentur quod humane
udio, non sanctitatis amore susceperunt.

m inter amplexus et oscula assidua concalescit.
m faciebat fraternitas. Nam osculo se quon-
tabant Christiani. Et ante dixit : *facile virgi-*

frons duratur, sic pudor teritur, sic solvitur, sic
discitur aliter jam placere desiderare.

CAPUT XV.

Sed enim vera, et tota, et pura virginitas nihil
magis timet quam semetipsam ; etiam foeminarum
oculos pati non vult ; alios ipsa oculos ; habet, con-
fugit ad velamen capitis, quasi ad galeam, quasi ad
clypeum, qui bonum suum protegat adversus ictus
tentationum, adversus jacula scandalorum, adversus
suspiciones, et susurros, et æmulationem, (f) ipsum
quoque livorem. Nam est aliquid etiam apud ethnicos
metuendum, (g) quod fascinum vocant, infeliciorum
laudis et gloriæ enormioris eventum. Hoc nos interdum
diabolo interpretamur : ipsius est enim, boni
odii, interdum Deo deputamus : illius est enim
superbia, iudicium, extollentis humiles, et deprimentis
elatos. Timebit itaque virgo sanctior, vel in nomine
fascini, hinc adversarium, inde Deum : illius lividum
ingenium, huius censorium (6) lumen : et gaudebit sibi
soli et Deo nota. Sed et si cui innotuerit, sapit si
tentationibus (h) gradum obstruxerit. Quis enim au-
debit oculis suis premere faciem clausam, faciem
non sentientem, faciem, ut dixerim, tristem? Qui-
cunque malus cogitatus ipsa severitate frangetur.
Jam se etiam mulierem negat, quæ virginem celat.

CAPUT XVI.

In his consistit defensio nostræ opinionis secun-
dum Scripturam, secundum naturam, secundum
disciplinam. Scriptura legem condit, natura contes-
tatur, disciplina exigit. Cui ex his consuetudo opi-
nionis prodest, vel qui diversæ sententiæ color est?
Dei est Scriptura, Dei est natura, Dei est disciplina.

LECTIONES VARIANTES.

(4) *Rhen.* quot pro quod supposuit.
(5) *Non invitata ut ihen. et cod. Divion.*
(6) *Censurum Venet. mend.*

COMMENTARIUS.

nes fraternitas suscipit ; fit autem susceptio per am-
plexum. RHEN. — *Inter oscula assidua concalescit.* Cle-
mens de hoc osculo, lib. III *Pædag.* cap. 41 : *ἵσται δὲ*
καὶ ἄλλο ἀναγινώσκοντα πλῆθυσιν ἰδὲ ἀγνοουμένων ἀπεκρίθησεν,
est aliud osculum incestum, veneno plenum, sanctitati-
tem simulans. Et post pauca : *πλῆθυσιν δὲ πάλαισι*
ἐπίσταν ἰδὲ ἀκρίστιας, oscula sæpe immittunt virus im-
pudicitiae. Atqui osculum non hac mente, religiosum
D sit necesse est. Ric.

CAP. XV. — (f) *Ipsum quoque livorem.* Livorem
accipit Auctor uti et seq. patet; pro odio, et mox
lividum pro invidioso. Similiter et B. Cyprianus,
qui librum scripsit *de zelo et livore*, et B. Hier.
eundem librum citans in Epistolam apostoli ad Gal-
lat. V. PAM.

(g) *Quod fascinum vocant.* Invidiæ quam Auctor, uti
diximus, livorem nuncupat, magnam vim ad nocendum
antiqui putabant, cum eam sola voluntate, et ipso
afflatu ac contagione maleficam et venenatam esse, et
hominibus quibus male vellet obesse graviter cense-
rent. Hanc ergo ab ethnicis fascinum dictam recte
dicit auctor, et ad odium diaboli refert, atque adeo
ad instar illorum, qui varia contra fascinum, præ-
sertim in pueris, adhibebant remedia, *velamen capitis*
virginibus proponit. PAM.

(h) *Gradum obstruxerit.* Gradum obstruere est an-
tevertere et præoccupare. LAC.

structæ, facile norint ceteras et consilio et solatio A autem nihil masculino, multo magis fœminæ.
 juvare, et ut nihilominus ea decucurrerint, per quæ
 fœmina probari potest. Adeo nihil virgini ad honorem
 de loco permissum est.

CAPUT X.

Sic nec de aliquibus insignibus. Cæterum satis in-
 humanum, si fœminæ quidem per omnia viris sub-
 ditæ, honorigeram notam virginitatis suæ preferant,
 qua (1) suspiciantur et circumspiciantur et magnifi-
 centur a fratribus, viri autem tot virgines, tot spa-
 dones voluntarii, cæco bono suo incedant, nihil ge-
 stantes, quod et ipsos faceret illustres. Debebunt
 etiam et ipsi aliqua sibi insignia defendere, aut (2)
 pennas Garamantum, aut (a) stropulos (3) Barba-
 rorum, aut (b) cicadas Atheniensium, aut (c) cir-
 ros Germanorum, aut (d) stigmata Britonum: aut B
 ex diverso fiat, capite velati in ecclesia lateant.
 Certi sumus Spiritum Sanctum magis masculis
 tale aliquid subscribere potuisse, si fœminis sub-
 scripsisset, cum præter sexus auctoritatem, etiam
 ipsius continentie nomine masculos potius hono-
 rari oportuisset; quorum quanto sexus avidior
 et calidior in fœminas, tanto continentia majoris
 ardoris laboratior, ideoque dignior omni ostentatione:
 si ostentatio, virginitatis est dignitas. Non enim et
 continentia virginitati antistat, sive viduorum, sive
 qui ex consensu (e) contumeliam communem jam
 recusaverunt? Nam virginitas gratia constat, conti-
 nentia vero virtute. Non concupiscendi, cui concu-
 piscendo inoleveris, grande certamen est. Cujus au-
 tem (f) concupiscendi ignoraveris fructum, facile non C
 concupisces, adversarium non habens, concupiscen-
 tiam fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid
 tale Deus in honorem subscripsisset, vel quia familia-
 riori, scilicet imagini suæ, vel quia plus laboranti? Si

CAPUT XI.

Sed quod supra intermisimus, ex parte subsequente
 disputationis, ne coherentiam ejus dispergeremus,
 nunc responso expungemus. Ubi enim gradum fixi-
 mus de Apostoli absoluta definitione, omnem mulie-
 rem etiam omnis ætatis intelligendam (1 Cor., XI, 5),
 responderi ex diverso habebat, ergo a nativitate et
 a primo nomine ætatis virginem operiri oportere.
 Non ita est autem, sed ex quo se intelligere cœperit,
 et censum naturæ suæ intrare, et de virginitis (4)
 exire, et pati novum illud quod alterius ætatis est.
 Nam et principes generis Adam et Eva (Gen. II),
 quamdiu intellectu carebant, nudi agebant (Gen. II).
 At ubi de arbore agnitionis gustaverunt, nihil pri-
 mum senserunt quam erubescendum. Itaque (5) sui
 quique sexus intellectum tegmine notaverunt. Sed et
 si propter angelos velanda est, sine dubio ab ea ætate
 lex velaminis operabitur, a qua potuerunt filie homi-
 num concupiscentiam sui adducere, et (g) nuptias
 pati. Ex illo enim virgo de-init, ex quo potest non
 esse. Et ideo (h) penes Israel illicitum est ad virum
 tradere, nisi post contestatam sanguine maturitatem:
 ita ante hunc indicem acerba res est. Igitur si tam-
 diu virgo, quamdiu acerba est, desinit virginem cum
 matura (6) cognoscitur, et ut non virgo jam legi ap-
 plicatur, sicut et nuptiis. Et desponsata quidem hu-
 bent exemplum Rebecæ (Gen. XXIV, 64), que
 cum ad sponsum ignotum adhuc ignota perduceretur,
 simul ipsum cognovit esse, quem de longinquo pro-
 spexerat (7), (i) non sustinuit dextræ collectatio-
 nem, nec osculi congressionem, nec salutationis
 communicationem (8), sed confessa quod senserat, id
 est spiritu nuptam, negavit virginem velata ibidem.
 O mulierem jam de Christi disciplina! Ostendit enim

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quasi *Penet.*
- (2) *Forle ut Jun.*
- (3) *Scropulos Fran. strobulos Paris. Salmas. et Rig. legit stropulos.*
- (4) *Virginitas Fran.*
- (5) *Ita Seml.*
- (6) *Natura Paris.*
- (7) *Perspexerat Rhen.*
- (8) *Communionem Fraueq.*

COMMENTARIUS.

CAP. X — (1) *Stropulos Barbarorum.* In antiquis
 exemplaribus et Rhenani editionibus, *Scrobulos*, seu
Strubulos. Legendum, ut monuit Salmasius, *Stropulos*.
 Prisci Latini Strupos dixere tæniæ et fascias. Est D
 autem græcum στρίψος et στρόφιον. Inde Stropi et stro-
 piola, seu strophliola et stropuli. Rig. — *Stropulos*.
 Hæreo interpretationi Rigaltii; adde legi posse
crobylos. Thucydide interpret in lib. I: *κροβύλος*
ὄστρεον αἶδος πλεγματός τῶν τριχῶν ἀπὸ δέξρας αἰς ὄψιν
ἀπολήγει *crobylus est intorti hinc et inde capilli genus,*
in acutum vergens. In viris crobylus erat, corymbus in
 fœminis, et scorpius in pueris. LE PR.

(b) *Cicadas Atheniensium.* Athenienses *τετραγροβοροι*
 crines implexos fibula in cicadam conformata uctebant. Rig.

(c) *Cirros Germanorum.* Crinibus in nodum tortis.
 Tacitus, *de Moribus Germanorum: Insigne gentis*
obliquare crinem, nodoque substringere. Rig.

(d) *Stigmata Britonum.* Britannorum corpora variis
 figuris compuncta fuisse tradit Herodianus, lib.
 III, atque inde est quod apud Claudianum legitur:

Feroque notatas
 Perlegit exangues picto merente figuras. Rig.

(c) *Contumeliam communem.* Pertinet illud ad ver-
 vos Tertulliani, qui tanto flagrabat virginitatis et
 continentie amore, ut ita legitimum viri et uxoris
 congressum appellet hoc loco, et infra cap. 2. Pro
 antidoto autem hic servire poterit, quod lib. *de Pud.*
 vocet *benedictionis concubitum*. PAM.

(f) *Concupiscendi ignoraveris fructum.* Oleum et
 operam perdunt qui aliter quam de vetita concupis-
 centia explicant. Id de liberis nequit dici, licet a
 Didonis sorore Anna *Veneris præmia* nominentur apud
 poetam Latinum, et *δῶρ' Ἀρροδότης* apud Homerum.
 LE PR.

CAP. XI. — (g) *Nuptias pati.* Sæpe hoc verbum
 occurrit in Tertull. de virgine iam matura et nubili.
 Petron. Satyr. *annis ad patiendum gestientibus*. LAC.

(h) *Penes Israel.* Quo loci hoc scriptum in sacris
 bibliis, querit Pamelius; sed movet Junius id non
 haberi ex lege Dei, sed tantum ex consuetudine Ju-
 daeorum fundata naturali jure, et cum aspectu ad ea
 quæ dicuntur Deuteron. XXII. LAC.

(i) *Non sustinuit dextræ collectationem.* Id est, non
 expectavit. Rig.

ne et tibi ista cervicem libertas non prosit. Et utique A quod uni dixeris, omnibus dixeris. Quantam autem castigationem merebuntur etiam illæ, quæ inter psalmos, vel in quacumque Dei mentione resectæ perseverant! Meritone (1) etiam quæ (2) in oratione ipsa (a) facillime fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum cerebro superponunt, et tectas se opinantur, tanti caput suum metiuntur (3)? Aliæ, (b) quibus plane major est palma omni fimbria et filo, non minus capite suo abutuntur, ut (c) bestia quædam magis quam avis, licet pennata, brevi capite, protracta cervice, cætera altegradia. Hanc aiunt, cum

delitescendum habet, caput solum plane totum in condensum abstrudere, reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in (4) capite secunda est, nuda quæ major est, (d) capitur tota cum capite. Tales erunt et istæ minus, quam utile est, tectæ. Oportet ergo omni tempore et omni loco memores legis incedere, paratas et instructas ad omnem Dei mentionem: qui si fuerit in pectore, cognoscetur et in capite fœminarum. Hæc cum bona pace legentibus, veritatem (5) consuetudini præponentibus, pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet, cum Septimio Tertulliano, cujus hoc opusculum est.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Meritum proponit Rigaltius.
(2) Quæ omitt. Pam.
(3) Metiuntur Rhen. Seml. Obert.

- (4) In omitt. Jun.
(5) Utilitatem Rhen. Pam. Seml. Obert.

COMMENTARIUS.

(a) *Facillime fimbriam aut villum.* Facillime: hic B accipiendum pro sæpissime, ut supra, *Quia facilius adamari quam adamare fœminæ possunt*, id est sæpius, ut plurimum. Ric.

(b) *Quibus plane major est palma omni fimbria et filo.* Longe ab recta ratione erravere, qui persuaderi sibi passi sunt palmam hic aliud esse quam manum. Triplicem notat impudentiæ gradum, virginibus absque velamine in ecclesiam convenientibus. Ille tertius est, earum quæ in oratione ipsa, vel in quacumque Dei mentione, non fimbriam aut villum li-

lumve aliquod capiti superponebant; sed manum: quæ etsi major erat omni aliarum fimbria et filo, tamen ne sic quidem dici poterant tectæ; nec minus aliis capite suo abutebantur. Ric.

(c) *Bestia magis, quam avis.* Plinius, lib. V: *Grandissimi, et pene bestiarum generis struthio camelus.* Ric.

(d) *Capitur tota cum capite.* Idem Plinius, IX: *Mugilum natura ridetur, in metu capite abscondito totos se occultari credentium, iisdem tam incauta salacitas, etc.* Ric.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

DE EXHORTATIONE CASTITATIS ^(e)

LIBER.

ARGUMENTUM. — *Hic tractatus a Tertulliano Montanista exaratus est, in quo quemdam viduum fratrem, a secundis nuptiis dehortatur; quas modo discrete vermit tit nec a Sancto Paulo prohibitas a-sent, modo damnat et tanquam adulterium traducit.* EDD.

CAPUT PRIMUM.

Non dubito, frater, te post uxorem in pace (1) præmissam, ad compositionem animi conversum, (f) de

exitu singularitatis cogitare, et utique consilii indigere (2). Quamquam in (3) hujusmodi cum fide sua conloqui debet unusquisque, ejusque vires consulere; tamen quoniam, in ista specie, carnis necessitas cogitatum movet (4), quæ fere (5) apud eandem conscientiam (6) fidei resistit, opus est fidei extrinsecus consilio, tanquam advocato (7) adversus carnis necessitates (8). Quæ quidem necessitas facillime (9) circumscribi potest, si voluntas potius Dei, quam indulgentia conside-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pacem Rig. Renet.
(2) Consilium digere Rhen. Seml. dirigere Fran. Paris.
(3) De Latin. et Rhen. Seml. Obert.
(4) Monet Jun.
(5) Querere Rhen. Seml. Obert. Pam.

- (6) Quæ add. Rhen. Seml. Obert. Pam.
(7) Consilium t. advocatum Rhen. Pam. Seml. Obert.
(8) Necessitatem Rhen. Seml. Obert.
(9) Facillime omitt. Rhen. Pam. Seml. Obert.

COMMENTARIUS.

(e) *De exhortatione castitatis.* Titulum fecit huic D operi Tertullianus, *De Exhortatione castitatis*, eadem forma qua legimus in catalogo eorum quæ vetustissimo codice Agobardi continentur, *De Scorpiace*, *De Præscriptione hæreticorum*; et apud Cyprianum *De Exhortatione martyrii*. Quæ sunt intelligenda, uti si concepta sic essent: Exhortatio ad castitatem, Scorpiace, Præscriptio adversus hæreticos, Exhortatio ad martyrium. Sic I. de Pudicitia, dixit, *De exhortatione sanctimo-*

niarum, pro exhortatione ad sanctimonias. Hæc vero nostra hujusce libri editio tam multis locis suppleta, resecta, atque castigata est, ut jam pro nova haberi debeat. Omnium Tertulliani scriptorum pessime istud habitum fuerat. Ric.

CAP. I.—(f) *De exitu singularitatis.* Hoc est de tuo eventu, qui jam singularis, et superstes conjugitæ degis. Ric.

raturæ totam circumferunt mulieritatem. (a) Sed virginari volunt sola capitis nuditate, (b) uno habitu negantes quod toto suggestu profitentur.

CAPUT XIII.

Si (c) propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, ut et apud ethnicos caput velent. Certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres: aut constanter audeant, et in vicis virgines videri sicut audent in ecclesiis. Laudabo vigorem, (d) si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarent. Eadem natura foris quæ et intus, eadem institutio apud homines et apud Dominum eadem libertate constat. Quo ergo foris quidem bonum suum abstrudunt, in ecclesia vero provulgant? Exposco rationem; utrumne ut fratribus suis placeant, an ut ipsi Deo? Si ut ipsi Deo: tam idoneus est ad conspicienda quæ in occulto fiunt, quam justus ad remuneranda quæ soli sibi fiunt. Denique præcipit, nihil debuccinemus eorum quæ apud illum mercedem merebuntur, nec ea ab hominibus compensemus. Quod si (e) unius victoriati, vel quæcumque elemosynæ operationem, (f) sinistra conscia (1) facere prohibemur (Matth. VI), quantum tenebrarum circumfundere debemus, cum tantam oblationem Deo offerimus, ipsius corporis et ipsius spiritus nostri, (g) cum illam ipsam naturam consecramus. Ergo quod non potest videri propter Deum fieri, quia sic fieri Deus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sinistra conscientia *Seml.*
 (2) In omni humilitate *affert Rhen.*
 (3) Datum *Seml.*

totam circumferunt manifestæ paraturæ mulieritatem. Etenim capite incedunt nudo, principali manifestæ paraturæ muliebris parte, quam regere solent mulieres. Itaque plus exhibent manifestæ mulieritatis, quam ipsæ mulieres. *Ric.*

(a) *Sed virginari volunt.* Virgines haberi volunt, inutilis mihi videtur eorum labor ac propudiosus, qui statim explicant devirginari esse contrarium, et obscenitates mille obrudunt ut scilicet gloriolam illam aucupentur qua eruditi credantur. Adeoque rerum venerarum et antiquæ impuritatis indagatoribus illud relinquo, devirginare est *διακαρθερευειν* imminuere, depudicare, ut glossæ docent, qua interpretatione nihil ad hunc locum, nihil minus conveniens: sed violo te, pudor! *Le Pr.*

(b) *Uno habitu.* Capitis videlicet aperti. *Ric.*

(c) *Si propter homines habitu abutuntur.* Totus iste locus sic est legendus ac distinguendus. *Si propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, et, ut apud ethnicos caput velant, certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres. Aut constanter audeant et in vicis virgines videri, sicut audent in ecclesiis.* Christianæ virgines, quamvis in ecclesia capite essent intecto, tamen apud ethnicos et in vicis incedebant velatæ caput. Dicebant autem se abuti habitu, hoc est, se ambulare in alieno habitu: ne scilicet in virginali suo ab ethnicis appeterentur arguentius. Laudat consilium Tertullianus; sed præterea requirit, ut in hoc etiam impleant habitum illum non suum, cum in ecclesiam ventitant; nimirum propter fratres, qui etiam homines sunt. *Ric.*

CAP. XIII. — (d) *Si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarent.* Si tantum illis in sua virginitate constantiæ suppetit, ut ejus etiam exempla proponere

non vult, sequitur ut hominum gratia fiat: utique primo illicitum, ut gloriæ libidinosum. Gloria enim illicitum est eis, quorum probatio in omni humiliatione (2) constat. Et si a Deo confertur continentiæ virtus; *Quid gloriaris quasi non acceperis (I Cor. IV, 7)? Si vero non accepisti, quid habes quod datum tibi non est?* Hoc ipso autem constat a Deo datam (5) tibi non esse, quod illam non soli Deo præstas. Videamus ergo quod humanum est, an firmum sit et verum.

CAPUT XIV.

Referunt aliquando dictum a quadam (4), cum primum questio ista tentata est: Et quomodo cæteras sollicitabimus (h) ad hujusmodi opus. Scilicet felices nos facient, si plures erunt, et non Dei gratia vel merita cujusque. Virgines ecclesiam, an ecclesia virgines ornat Deo, sive commendat? Confessa est igitur gloriam (5) esse in causa. Porro (i) ubi gloria, illic sollicitatio; ubi sollicitatio, illic coactio; ubi coactio, illic necessitas; ubi necessitas, illic infirmitas. Merito itaque dum caput non tegunt ut sollicitentur gloriæ causa, (j) ventres tegere coguntur infirmitatis ruina. Æmulatio enim illas, non religio producit: aliquando et (k) ipse venter Deus earum, (l) quia facile virginis fraternitas suscipit. Nec tantum autem ruunt, sed et funem longum delictorum sibi adtrahunt. (m) Prolatæ enim in medium, et publicato bono suo elatæ, et a fratribus

- C (4) *Womveri MS. et Rig.* quadam; *cæteri* quodam.
 (5) *Idem* confessa; *cæteri*, confessus.

COMMENTARIUS.

audeant unde ethnici sumant quod imitentur. *Ric.*

(c) *Unius victoriati.* Nummi genus ex Illyrico advectis, qui mercis loco erat; de eo Plin., lib. XXXIII, cap. 3. *Le Pr.*

(f) *Sinistra conscia.* Reducenda veterum exemplarium scriptura hujusmodi: *Sinistra conscientia.* Dixit autem sinistram conscientiam, pro sinistra conscia, quemadmodum libro de Pallio, sacerdotem suggestum, pro sacerdotali suggestu. *Ric.*

(g) *Cum illam ipsam naturam consecramus.* Codex Divion. *Cum illi ipsi naturam consecr.* Malim, *Cum illi ipsam naturam consecramus.* *Ric.*

CAP. XIV. — (h) *Ad hujusmodi opus.* Intellige operationem sanctificandæ carnis et consecrandæ virginitatis. Sic operationem elemosynæ, et operationem jejunii. *Ric.*

(i) *Ubi gloria, illic sollicitatio.* Hæc indicio sunt, virgines illo ævo, etiam Deo fuisse conecratas, nec tamen velatas, neque reclusas. *Ric.*

(j) *Ventres tegere coguntur.* Ventres dicit, ut solent auctores juris, Uteros admissio viro gravidatos. Itaque, ventres tegere, hoc est, graviditates dissimulare. *Ric.*

(k) *Ipse venter Deus earum.* Hic vulgari sensu ventrem posuit pro gula. *Ric.*

(l) *Quia facile virgines fraternitas suscipit.* Retuli ad elemosynam qua fratres christiani libenter accipiebant virgines; eo enim me ducunt verba, quæ præcedunt de ventre, ut dicat: Producit illas aliquando venter, id est, gula, quia vident fratres suppeditare cibos virginibus. *LAC.*

(m) *Prolatæ in medium et publicato bono suo.* Hæc fieri solebant in professione virginis religiosa. Ecclesia frequenti proferebatur in medium talis propositi virgo coram præside sive præposito, ab eoque publicabatur virginis bonum, nempe bonum consecrandæ

luntatem, quia etiam in occulto velit. Quae enim in manifesto (1), scimus omnes; eaque ipsa qualiter in manifesto sint, perspicendum est. Nam etsi (2) quaedam videntur voluntatem Dei sapere, dum a Deo permittuntur, non statim omne quod permittitur, ex mera et tota voluntate procedit ejus qui permittit. (a) Ex indulgentia est, quodcumque permittitur; quae etsi sine voluntate non est, quia tamen aliquam habet causam in illo (3) cui indulgetur, quasi de invita venit voluntate, passa causam sui, quae cogit voluntatem. Vide qualis sit voluntas, cujus alter est causa. Secunda item species (4) considerata est non (5) purae voluntatis. Vult nos Deus agere quaedam placita sibi (6), in quibus non indulgentia (7) patrocinatur, sed disciplina dominatur. Si tamen alia istis (8) praeposuit, utique quae magis vult, dubiumne est ea nobis sectanda (9) esse, quae mavult; cum quae minus vult, quia (10) alia magis vult, perinde (11) habenda sint atque si nolit (12)? Nam ostendens (13) quid magis velit, minorem voluntatem majore delevit. Quantaque notitiae tuae utramque proposuit, tanto definiit id te sectari debere, quod declaravit (14) se magis velle. Ergo si ideo declaravit ut (15) id secleris quod magis vult, sine dubio nisi ita facis contra voluntatem ejus sapis, sapiendo contra potiore ejus voluntatem; magisque offensis quam promereris (16), quod vult quidem faciendo, et quod mavult respuendo. Ex parte delinquis; ex parte, si non delinquis, non tamen promereris. Porro et promereri nolle, delinquere est. Secundum igitur matrimonium, si est ex illa Dei voluntate, quae indulgentia vocatur (17), negabimus (18) meram voluntatem (19), cui indulgentia est causa; si ex ea, cui potior alia praepositur continentiae magis appetendae, didicerimus non potiore a potiore rescindi (20). Haec praestrinxerim, ut jam Apostoli voces (21) decurram. In primis autem non videbor irre-

ligiosus, si, quod ipse profitetur, animadvertam; omnem illum indulgentiam nuptiarum, de suo, id est, de humano sensu, non de divino praescripto induxisse. Nam et cum de viduis et (22) innuptis definiit uti nubant, si continere non possunt, quia *melius sit nubere quam uri*; conversus ad (23) alteram speciem: *Nuptis autem denuntio*, inquit, *non quidem ego, sed Dominus* (1 Cor., VII, 10). Ita ostendit, ex translatione (24) personae suae in Dominum, id quod supra dixerat, non ex Domini persona, sed ex sua pronuntiasse. *Melius est nubere (25) quam uri*. Quae vox licet ad eos pertineat, qui innupti (26), vel vidui (27) a fide deprehenduntur; quia (28) tamen omnes eam ad (29) nubendi licentiam amplectuntur, velim pertractare (30), (b) quale bonum ostendat, quod melius est *pœna*: quod non potest videri bonum, nisi pessimo comparatum; ut ideo bonum sit nubere, quia deterius est ardere. Bonum ita est (31), si perseveret nomen obtinens sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius; ut et si bono alii comparatur, et alio *adumbratur* (32), nihilominus remaneat in boni nomine. Ceterum, si per mali conditionem (33) cogitur bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod a superiore malo obscuratum ad nomen boni impellitur (34). Aufer denique conditionem comparationis, ut non dicas: *melius est nubere quam uri*; et quæro, an dicere audeas: *melius est nubere*; non adjiciens quid sit id, quod melius est. Ergo quod non melius, utique nec bonum; quia abstulisti et removisti conditionem comparationis, quæ dum melius illud facit, ita bonum haberi (35) cogit. *Melius est nubere quam uri*; sic accipiendum est, quomodo (36) melius est uno oculo quam duobus carere; si tamen a comparatione discedas, non erit melius unum oculum habere, (37) quia nec bonum. Nemo igitur capiet ex hoc capitulo defensionem,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Enim manifesto *Rhen. Seml.*(2) Nam si *ibid.*(3) In loco *ibid.*(4) Secunda species *Rhen. Seml.*(5) Non *abest ab iisd.*(6) Vult nos Deus quaedam placita *Rhen. Seml.*(7) Operatur patrocinatur *iid.*(8) Ista proposuit *iid.*(9) Taxanda esse *iid.*(10) Qui alia *iid.*(11) Proinde habenda sunt *iid.*(12) Atque soli *omitt. Seml.*(13) Ostendo *Seml.* ostendendo *Pam. Wouw.*(14) Paravit te *Seml.*(15) *Totum locum sic e MS. corrigi Wouwer.* aliquam habet causam in illo cui — Vide quanta sit voluntas ea — considerata ut non purae voluntatis. Vult nos Deus sibi placita facere in quibus. — Si tamen et alia — magis vult. Nec dubium est ea nobis taxanda esse, quae vult, cum ea, quae minus vult, qui magis vult, perinde habenda sint, quasi nolit. Nam ostendendo.(16) *Rhen. Seml. usque distinguunt promereris. Quod ac**simul continuo legunt respuendo ex parte.*(17) Cogitur *Rhen. Seml.*(18) Negavimus *iid.*(19) Voluntatem *abest a Rhen.*(20) Sciendi *Rhen.*(21) Voce *Rhen. Seml.*(22) Et *deest in Rhen.*(23) Aliam *Rhen. Seml. Pam.*(24) Extra rationem *Rhen. Seml.*(25) Nubi *impersonaliter Rhen. Paris.*(26) Nupti *Rhen.*D (27) Viduae *Rhen. Seml.* a fide depreh. *absunt ab iid.*(28) Qui *Pam. Rhen. Seml.*(29) Ad *abest ab iisd.*(30) Retractare *Rig.*(31) Si per se nomen hoc obtinet *Rhen. Pam. Seml.*(32) Comparetur et ab illo *adumbratur cod. Wouw.*(33) Per mali collationem *Seml. Rhen.*(34) Impellitur; auferendique dictionem comparationis *iid.*(35) Ita bonum, ita habere cogit *iid.*(36) Ac si *iid.*(37) Quam et bonum *iid.*

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) *Ex indulgentia est.* Locum scilicet Apostoli I Cor. VII detorquet, *Hoc autem dico secundum indulgentiam, non secundum imperium.* Quod etiam idem praestat lib. de *Monog. c. 3. LE PR.*

(b) *Quale bonum ostendat, quod melius est pœna.* Certissimum est priscis illis temporibus virginitatem pluris habitam, nuptiasque, si conferrentur cum ea,

malum quoddam videri, licet revera non esset. Hujus opinionis fundus praeter laudabilem eo tempore continentiam, locus Apostoli, *melius est nubere quam uri.* Quod ita a veteribus illis explicatum est, quasi dixisset Paulus, melius esse uno oculo carere quam duobus. Beatus ipse Hieronymus qui in Jovinianum stylum acuerat, eo quod inter caetera deliria virgini-

Quidquid contrarium est istis, Dei non est. Si Scriptura incerta est, natura manifesta est, et de eius testimonio Scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid magis Deo ratum sit ostendit. Nihil est illi carius humilitate, nihil acceptius modestia, nihil perosius (1) gloria, et studio hominibus placendi. Illud itaque sit tibi et Scriptura, et natura, et disciplina, quod ratum Deo inveneris, sicut juberis omnia examinare, et meliora quæque sectari (1 *Thess.* V, 21). Superest etiam ut ad ipsa convertamur, quod libentius ista suscipiant. Oro te, sive mater, sive soror, sive filia virgo, (a) secundum annorum nomina dixerim, vela caput: si mater, propter filios: si soror, propter fratres: si filia, propter patres: omnes in te etates periclitantur. Indue (2) armaturam pudoris, circumduc vallum veremundiae, murum sexui tuo strue, qui nec tuos emittat (b) oculos, nec admittat alienos. Adimple habitum mulieris, ut statum virginis serves. Mentire aliquid ex his quæ intus sunt, ut soli Deo exhibeas veritatem, quamquam non mentiris nuptam; (c) nupsisti enim Christo: illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est, qui et alienas sponsas et maritatas (3) velari jubet, utique multo magis suas.

CAPUT XVII.

Sed et vos admonemus alterius pudicitiae, mulieres quæ in nuptias incidistis, ne (4) sic a disciplina velaminis exsolescatis, ne quidem in momento horæ, ut C

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Operosius *Rhen. Seml. Obert*
 (2) Induc *Rhenan.*
 (3) Maritas *Rhen. Seml. Oberth.*
 (4) Nec *Seml.*
 (5) Renuda: *Venet.*

A quia rejicere illam non potestis, alio modo destruat, neque tectæ, neque nudæ incendentes. (d) Mitris enim et lanis quædam non velant caput, sed confligant, a fronte quidem protectæ, qua proprie autem caput est, nudæ (5). Aliæ modice linteolis, credo, ne caput premant, nec ad aures usque demissis cerebro tenuis operiuntur. Misereor, si tam infirmo auditu sunt, ut per tegmen audire non possint. Sciant quia totum caput mulier est (6). Limites et fines ejus eo usque porriguntur, unde incipit vestis; quantum resoluti crines occupare possunt, tanta est velaminis regio, ut cervices quoque ambiantur. Ipsæ enim sunt quas subjectas esse oportet, propter quas potestas supra caput haberi debet (1 *Cor.* X, 10): velamen jugum illarum est. Judicabunt vos (7) Arabiæ fœminæ ethniciæ, quæ non caput, sed (e) faciem quoque ita totam tegunt, ut uno oculo liberato, contentæ sint dimidiam sibi lucem, quam totam faciem prostituere, quas propterea infelicissimas ait romana quædam regina, (f) quod adamare magis quam adamari possint, cum sint vel ex alterius infelicitatis (8), et quidem frequentioris, immunitate felices, quia facilius adamari quam adamare fœminæ possint. (g) Et ethniciæ quidem disciplinæ meracior, et, ut ita dixerim, barbarior modestia. Nobis Dominus, etiam revelationibus, velaminis spatia metatus est. Nam cuidam sorori nostræ angelus in somnis cervices quasi applauderet verberans: (h) Elegantes, inquit, cervices, et merito nudæ; bonum est usque ad lumbos a capite veleris (9),

- (6) Mulieris *Jun.*
 (7) Nos *Rhen. Seml. Obert.*
 (8) Felicitatis *Rhen. Seml. Obert.*
 (9) Reveleris *Jun.*

COMMENTARIUS.

CAP. XVI.—(a) *Secundum annorum nomina.* Subindicat olim fœminas christianas sorores nuncupari a fratribus, hoc est christianis, qui in nulla erant dignitate; filias vero a patribus, hoc est episcopis et presbyteris. Hinc patet nova nomina non esse in Ecclesia patrum et fratrum, item filiarum et sororum. PAM.

(b) *Emittat oculos.* Verbum est circensium, et metaphorica inde est sumpta Sic Statius, lib. I. Sylv.:

Vix dum emissa dies, et jam socialia præsto
 Omnia.

Mire enim hic hallucinatus est Bernartius, qui *emissam diem* vespere intelligit; cum proculdubio matutinum tempus signetur, ut bene contra illum notat Casperius. Sic Claud. paneg. Manlii:

Emisso quidquid sol imbuit ortu.

Nec illud Virgilii aliter intelligendum est:

Emissamque hycem sensit Neptunus. LAC.

(c) *Nupsisti enim Christo.* Habitum monasticæ vitæ imprimis laudat: unde manifesto colligitur hujus vitæ rationem ante hunc virum floruisse in Ecclesia. Cyprianus enim integrum librum scripsit de *Habitu virginum.* Vide Ambros. ep. 81. LAC.

CAP. XVII.—(d) *Mitris enim et lanis.* Mitra capitis ornatus est muliebris, seu corona quæ fasciis et redimiculis ligabatur; fasciæ autem illæ lanæ seu phylla vocabantur. LE PA.

(e) *Faciem quoque ita.* Hieronymus ad Eustochium, ep. 22: *Operta facie vix unum oculum liberant ad videndum; multo austeriores Chalcedoniis, de quibus*

Plutarchus in *Quæst. Græc.*: αὐταὶ δὲ αὐτῶν ἱερῶν θεῶν διεθλοῦν παρὰ δικασταῖς καὶ ἀρχουσιν, ἀτάχουσι θαρσύν μίσει τοῦ πρισώπου τῆς καλύπτρας. RIC.

(f) *Quod adamare magis quam adamari possint.* Uno scilicet oculo liberato videre ipsis licet quod concupiscant, et videre quidem acutius, contributa et collecta in unum oculum omni videndi facultate. Adeoque puellis tarsensibus ne totam quidem faciem velatis fidendum esse censebat Dion Chrysostomus, cum ipsis audire ea liceret quæ libidine permoveant; atque audire quidem attentius, mente tota, negatis sibi oculis omnem ad aures imaginandi vim conferent. τὴν γὰρ οὖν ἄξιότερον βλέπουσι ἐνὶ τῶν ἰσθημάτων, ὡς περὶ εἰ γωμί-τρας. Notum est in eam sententiam illud Persii:

Non secus ac si oculo rubricam dirigit uno. RIC.

(g) *Et ethniciæ quidem disciplinæ meracior et barbarior modestia.* Sensus est: Sed ethniciæ istius modestiæ disciplina, prorsus agrestis, inurbana, incivilis, mera barbaries. Quæ sunt per derisum dicta. RIC.

(h) *Elegantes, inquit, cervices, et merito nudæ.* Grave monitum, neque indignum Angelo, si animum salis advertimus. Alloquitur Christianam. Elegantes, inquit, cervices, quas pretio tanto redemptas voluit Christus. Et merito nudæ; quibus scilicet dirissimæ servitutis jugum ademit idem Christus. Sed bonum est usque ad lumbos a capite veleris; ne nuda pateas peccato, quo semel occupata, Satanae mancipium fias; ac deinceps ista tibi tanto manumissore parâ cervicium libertas non prosit, vitio tuo in æternum sub asperrima tyrannide servitium recasura. RIC.

ne et tibi ista cervicium libertas non prosit. Et utique A quod unū dixeris, omnibus dixeris. Quamvis autem castigationem merebuntur etiam illæ, quæ inter psalmos, vel in quacumque Dei mentione resecta perseverant! Meritone (1) etiam quæ (2) in oratione ipsa (a) facillime fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum cerebro superponunt, et tectas se opinantur, tanti caput suum metiuntur (3)? Aliæ, (b) quibus plane major est palma omni fimbria et filo, non minus capite suo abutuntur, ut (c) bestia quædam magis quam avis, licet pennata, brevi capite, protracta cervice, cætera altegradia. Hanc aiunt, cum

delitescendum habet, caput solum plane totum in condensum abstrudere, reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in (4) capite secunda est, nuda qua major est, (d) capitur tota cum capite. Tales erunt et istæ minus, quam utile est, tectæ. Oportet ergo omni tempore et omni loco memores legis incedere, paratas et instructas ad omnem Dei mentionem: qui si fuerit in pectore, cognoscetur et in capite fœminarum. Hæc cum bona pace legentibus, veritatem (5) consuetudini præponentibus, pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet, cum Septimio Tertulliano, cujus hoc opusculum est.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Meritæ proponit *Rigaltius*.
(2) Quæ omittit *Pam.*
(3) Metiuntur *Rhen. Seml. Obert.*

- (4) In omittit *Jun.*
(5) Utilitatem *Rhen. Pam. Seml. Obert.*

COMMENTARIUS.

(a) *Facillime fimbriam aut villum.* Facillime: hic B accipiendum pro sæpissime, ut supra, *Quia facilius adamari quam adamare fœminæ possunt*, id est sæpius, ut plurimum. *Ric.*

(b) *Quibus plane major est palma omni fimbria et filo.* Longe ab recta ratione erravere, qui persuaderi sibi passi sunt palmam hic aliud esse quam manum. Triplicem notat impudentiæ gradum, virginibus absque velamine in ecclesiam convenientibus. Hic tertius est, earum quæ in oratione ipsa, vel in quacumque Dei mentione, non fimbriam aut villum li-

lumve aliquid capiti superponebant; sed manum: quæ etsi major erat omni aliarum fimbria et filo, tamen ne sic quidem dici poterant tectæ; nec minus aliis capite suo abutebantur. *Ric.*

(c) *Bestia magis, quam avis.* Plinius, lib. V: *Grandissimi, et pene bestiarum generis struthio camelus.* *Ric.*

(d) *Capitur tota cum capite.* Idem Plinius, IX: *Mugilum natura ridetur, in metu capite abscondito totos se occultari credentium, iisdem tam incauta salacitas, etc.* *Ric.*

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

DE EXHORTATIONE CASTITATIS ^(e)

LIBER.

ARGUMENTUM. — *Hic tractatus a Tertulliano Montanista exaratus est, in quo quemdam viduum fratrem, a secundis nuptiis dehortatur; quas modo diserte vermit ut nec a Sancto Paulo prohibitas a-sent, modo damnat et tanquam adulterium traducit.* *Edd.*

CAPUT PRIMUM.

Non dubito, frater, te post uxorem in pace (1) præmissam, ad compositionem animi conversum, (f) de

C exitu singularitatis cogitare, et utique consilii indigere (2). Quamquam in (3) hujusmodi cum fide sua conloqui debet unusquisque, ejusque vires consulere; tamen quoniam, in ista specie, carnis necessitas cogitatum movet (4), quæ fere (5) apud eandem conscientiam (6) fidei resistit, opus est fidei extrinsecus consilio, tanquam advocato (7) adversus carnis necessitates (8). Quæ quidem necessitas facillime (9) circumscribi potest, si voluntas potius Dei, quam indulgentia conside-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pacem *Rig. Renet.*
(2) Consilium digere *Rhen. Seml. dirigere Fran. Paris.*
(3) De *Latin. et Rhen. Seml. Obert.*
(4) Monet *Jun.*
(5) Querere *Rhen. Seml. Obert. Pam.*

- (6) Quæ add. *Rhen. Seml. Obert. Pam.*
(7) Consilium t. advocatum *Rhen. Pam. Seml. Obert.*
(8) Necessitatem *Rhen. Seml. Obert.*
(9) Facillime omittit. *Rhen. Pam. Seml. Obert.*

COMMENTARIUS.

(e) *De exhortatione castitatis.* Titulum fecit huic D operi Tertullianus, *De Exhortatione castitatis*, eadem forma qua legimus in catalogo eorum quæ vetustissimo codice Agobardi continentur, *De Scorpiace, De Præscriptione hæreticorum*; et apud Cyprianum *De Exhortatione martyrii*. Quæ sunt intelligenda, uti si concepta sic essent: Exhortatio ad castitatem, Scorpiace, Præscriptio adversus hæreticos, Exhortatio ad martyrium. Sic I. de Pudicitia, dixit, *De exhortatione sanctimo-*

niam, pro exhortatione ad sanctimonias. Hæc vero nostra hujusce libri editio tam multis locis suppleta, resecta, atque castigata est, ut jam pro nova haberi debeat. Omnium Tertulliani scriptorum pessime istud habitum fuerat. *Ric.*

CAP. I. — (f) *De exitu singularitatis.* Hoc est de tuo eventu, qui jam singularis, et superstes conjugitæ degis. *Ric.*